

SENOVĖS BALTŲ PASAULĖŽIŪRA

IV. 2. MEDŽIO FUNKCIJOS

Kosmogoninė funkcija

Lietuvių naujametinio ciklo (ir apskritai kalendorinėse) dainose medžio įvaizdis dažnas; kaip jau minėjome, jo įvaizdis derinamas su kitu įvaizdžiu – kalno, bet yra ir savarankiškų medžio vaizdinių, ir tokių, kurie jį sieja su vandens vaizdiniu. N. Laurinkienė apibendrindama teigia, kad „būdingas medžio erdvės atributas – vandens telkinys“, plg. „Jūrės marelės, / Gilus vandenėlis – / O ten išdygo / Žals jovarėlis“ ir pan.; toliau autorė pažymi, jog „medis mariose primena archetipinį vaizdinį, t, y, tą situaciją, kai kuriant visatą jis augo vandenyje“¹. Tokia pirmaprādė kosmogoninė erdvė gražiai atsiskleidžia šioje dainoje:

*Pavasaris pavandenis.
Sėmė vanduo kalnus klonis.*

*Sėmė vanduo kalnus klonis,
Tik nesėmė vieno kalno.*

*Tik nesėmė vieno kalno,
Ant to kalno putinėlio,
(LTR 1169/51; 14, p. 64)*

„Putinėlį“ gali keisti ir kiti medžiai. Dažnai tai ažuolas:

*Vidury jūrių ir marelių
Aukštasis kalnelis...*

*Ant to kalno kalnužėlio
Žalias ažuolėlis.
(JLD I 749)*

Tokių pat vaizdinių randame ir velykinėje dainoje „Pavasaris pavandenis“ (Ka1 443), kurią citavome, – čia ant vandenų apsupto kalno auga putinėlis arba tiesiog „ant kalno“ auga liepelė (Kal 193); nors kartais kalno vaizdinys eliminuojamas, bet lieka marios, plg. „Sprogsta beržas ant marelių“ (Kal 536). Kalėdinėse dainose minimi ant kalno augantys įvairūs medžiai, pvz., liepelė, jovarėlis, arba sakoma, kad medis auga „tėvelio dvare“, plg.: „Ant tėvo didžio dvarelio“ stovi obelėlė (Kal 40), „Ant tėvelio didžio dvaro“ auga žalias jovarėlis (Kal 193) arba tiesiog „vidury dvaro“ stovi grūšėlė (Kal 222). Sakoma, jog obelį sodinęs tėvelis ar brolis, o pati obelis apibūdinama kaip plati, didelė, aukšta (LTR

¹ Laurinkienė N. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*. V., 1990, p. 63.

628/1202, 1899/17a, 3499/84...). Žaliame sode žydinti obelėlė kalėdinėse dainose minima dažnai (LTR 374e/3286, 467/3, 3770/19...), o toks sodas esąs netoli kalno ar netgi ant jo; šiaip ar taip, kai kuriose dainose „didis kalnas“ ir „žalias sodas“ minimi greta (LTR 3795/53).

Iš esmės tokiuose vaizdiniuose medis atlieka Pasaulio medžio vaidmenį; t. y. jis įcentrina aplinkinius, gretimus vaizdus, tampa pasaulėdaros (ir pasaulėkūros) ašimi. Lietuvių tautosakoje Pasaulio medis gali būti vaizduojamas tiek ąžuolu, uosiu, obelimi, egle¹, tiek ir daugybe kitų augalų². Pasaulio mitologijose Pasaulio medis pirmiausia atsiranda iš pirminių vandenų iškilusiame sausumos lopinėlyje; prieš Medžio atsiradimą egzistavo tiesiog chaosas, neturintis nei požymių, nei ženklų³ (matyt, todėl daugybė lietuvių dainų prasideda medžio paminėjimu – anksčiau išties gali būti neįžiūrimi jokie medžio ženklai, o jo atsiradimas jau nustato viršų ir apačią, keturias pasaulio šalis, t. y. apskritai orientavimosi galimybę).

Taigi kosmogoninė medžio reikšmė tikrai stipri.

Reikia tikėtis, kad toji reikšmė atsispindi ir kultinėje sandaroje. Kosmogoninius elementus lietuvių tautosakoje nagrinėjusi N. Laurinkienė, apibendrindama medžio įvaizdį, pažymi: „Archajinėje visuomenėje, remiantis vaizdžia medžio schema, buvo išreiškiama tam tikra pasaulio samprata. Pasaulio medis yra ne konkreti realija, o abstrakcija, simbolis.“ Bet senosios epochos žmogus, „matyt, siejo abstraktus ir konkretus medžio kategorijas. Kiekvienas realus medis asocijavosi su medžiu – abstrakcija. Konkretus medis buvo vertinamas pagal tai, kiek jis atitinka, kiek jis primena idealųjį archetipinį medį, kurio esminius bruožus yra užfiksavusi Pasaulio medžio mitologema“⁴.

Savo ruožtu norėčiau pridurti, jog kosmogoniniai esiniai visada yra provaizdžiai – mitų, ritualų, kultų ir t.t.

Ideologinė medžio funkcija

Lietuvos metraščio duomenimis, legendinių valdovų dinastijos atstovų laidojimo vietose būdavo statomi stabai. Šiems supuvus, toliau būdavo gerbiami jų vietoje išaugę medžiai; atrodo, tokius medžius garbindavo konkrečios apylinkės gyventojai. Tarkim, didysis kunigaikštis Kukovaitis savo motiną Pajautą palaidojo ant Žaslių ežero kranto, pastatė ten jos stabą, kuriam supuvus apylinkių gyventojai garbino ten išaugusias liepas⁵. Taigi medžiai galėjo įeiti ir į valdančiosios dinastijos kulto (nekrokulto) sistemą. Medis, augęs šventvietėje (dažniausiai ąžuolas), tapdavo orientacijos ašimi tam tikros teritorijos gyventojams. Tokią pačią funkciją atlikdavo ir šventos giraitės.

Tačiau ypač mūsų požiūriu reikšminga Norberto Vėliaus teorija, teigianti, jog baltų pasaulis apskritai buvo orientuojamas pagal Pasaulio medžio provaizdį. Pasak Vėliaus, „geografiškai susiklostęs trinariškumas – būdingiausias baltų pasaulėžiūros ir socialinės diferenciacijos bruožas“⁶. Baltų teritorijose galima įžvelgti tarsi „paguldyto medžio“ atvaizdą. Šaknimis jis remtųsi į Vakarus, Prūsiją, šakomis apimtų Aukštaitiją ir apskritai rytines baltų teritorijas, kamienas, arba vidurys, būtų tarsi pereinamoji, vidurinė trinarės struktūros dalis.

Kaip apibendrinamas teigia N. Vėlius, „vakarinis baltų arealas yra susijęs su daugelio svarbiausių priešpriešų (*žemai-aukštai, požemis-dangus, vanduo-ugnis, juodas-baltas, senas-jaunas* ir kitų)

¹ Vėlius N. Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai. V., 1983, p. 117.

² Ten pat, 14 lent.

³ Топоров В. Н, Древо мировое// Мифы народов мира. Москва, 1987, т. 1. p. 398, 406.

⁴ Laurinkienė N. Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose. V., 1990, p. 55.

⁵ BRMS II, p. 372, 379.

⁶ Vėlius N. Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai. V., 1983, p. 266.

kairiaisiais poliais, rytinis – su dešiniisiais. Vakarų arealo mitologijoje į pirmą vietą iškeliamas požemio dievas, vidurio – žemės, o rytų – dangaus dievai. Vakarų arealo mitologijoje, tautosakoje, visoje mitinėje poetinėje pasaulėžiūroje dominuoja tie gyvūnai, medžiai ir augalai, kurie siejami su požemio, vidurio – su žemės, o rytų – su dangaus sfera”.

Toliau pabrėžiama, jog „vakarų arealas senovės baltų pasaulėžiūroje tarsi reprezentavo pasaulio medžio šaknų (kelmo) sferą, vidurio – kamieno, o rytų – šakų, viršūnės. Nereikia manyti, kad baltai pasaulio medį įsivaizdavo paguldytą ant viso savo gyvenamojo ploto; įvairūs atskirų arealų kultūros reiškiniai čia tik dėsniskai buvo susieti su skirtingomis pasaulio modelio, kuris dažniausiai buvo reiškiamas pasaulio medžio įvaizdžiu, sferomis. Tai [...] iš dalies yra atitinkamai susiklosčiusio socialinio jų gyvenimo atspindys”¹. Todėl rytų areale vyravo karių luomas, vidurio – žemdirbių ir vakarų areale – žyniai². Dar daugiau – mitologiniai dalykai koreliuoja ne tik su socialiniais, bet ir ūkiniais. Vėlius teigia, jog „sprendžiant iš mitinės pasaulėžiūros, vakarų areale šalia žynių turėjo gyventi *nemaža*. žmonių, sau duoną pelnusių iš požemių ir vandens. Tokių žmonių kategorijai galėjo priklausyti žvejai, upeiviai ir jūreiviai, jeigu iš viso tokių buvo, gintaro rinkėjai bei apdirbėjai ir visi amatininkai, vertęsi iš žemės gelmių gauto spalvoto metalo apdirbimu. Iš kultūrinių augalų čia daugiau turėjo būti auginami šakniavaisiai, o iš gyvulių – kiaulės. Rytų areale populiarnė turėjo būti medžioklė, iš kultūrinių augalų daugiausia turėjo būti auginami rugiai, iš gyvulių – stambieji raguočiai ir avys, nes šiuos augalus ir gyvulius linkstama priskirti dangaus dievams. O vidurio areale [...] gyvulininkystė turėjo būti labiau paplitusi negu žemdirbystė, iš kultūrinių augalų daugiau buvo auginama miežių, avižų ir ankštinių javų, iš gyvulių – arklių ir ožkų”³.

Tad pastebime, jog medis kaip religinis kulto reikšmuo, atspindintis kosmogoninius archetipus, tuo savo funkcijų iki galo neatskleidžia. Kaip modelis, archetipas, provaizdis, jis įsiveržia ir į socialinį gyvenimą, pagal jį modeliuojama ir ūkinė sankloda (ar bent jau leidžiasi pagal jį apskaičiuojama). Medis šventvietėse, šventos giraitės ir kitokie „amžinojo medžio” „provaizdiški” įsiveržimai į religinį, socialinį, politinį gyvenimą liudija, kad tie autoriai, kurie lietuviams priskiria „gamtos kultą” ar šiek tiek keistą „medžių garbinimą”, stipriai prasilenkia su realijomis. Medis buvo provaizdis, mediatorius, dievų ir žmonių bendrystės priemonė ir t. t., bet jokių būdu ne kulto objektas. Žmogus, gyvendamas „medžio artumoje” ar veikdamas pagal „medžio provaizdį”, paprasčiausiai įsikurdavo tikriausioje realybėje, tai yra – sakralybės erdvėje.

Gintaras Beresnevičius, *Lietuvių religija ir mitologija*, Vilnius: Tyto alba, 2008, p. 202–204, 212–213.

¹ Ten pat, p. 198.

² Ten pat, p. 216–244 ir kt.

³ Ten pat, p. 244.